

४६

साहित्य, कला, संशोधन व परिवर्तनवादी पुरोगामी
विचारांशी बांधिलकी ठेवणारे त्रैमासिक

अक्षरागथा

वर्ष : बारावे । अंक : तिसरा । ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२१, नांदेड

संपादक : मा. मा. जाधव

संपादक मंडळ	: झीनत खान, स्मिता पाटील सोनाली नवांगुळ, बजरंग बिहारी विवेक घोटाळे, संतोष सुरडकर	मुद्रक	: मुद्रा ऑफसेट प्रिंटर्स अँड प्रोसेसर्स शारदा टॉकीजजवळ, एम. जी. रोड, नांदेड-०३.
कार्यकारी संपादक	: दिलीप चव्हाण, भगवान फाळके	मुखपृष्ठ व अक्षरमांडणी	: विजयकुमार चित्तरवाड
प्रकाशक	: अर्चना माधवराव जाधव बळीवंश प्रकाशन, 'बळीवंश', नृसिंह पॅलेसच्या मागे, नरहरनगर, नांदेड -५.	अक्षरजुळणी	: गिरीश कहाळेकर भ्र. ९८९०५९७७१४
मुद्रिततपासणी	: राजेश मुखेडकर भ्र. ९८९०१५३७००		

साहित्य व वर्गणी पाठविण्याचा पत्ता

मा. मा. जाधव

'बळीवंश', नृसिंह पॅलेसच्या मागे, नरहरनगर, नांदेड - ४३१ ६०५. भ्र. ९४२२८७४३३६, ९८८१९९५४३.

e-mail : akshargatha@gmail.com

वार्षिक वर्गणी : व्यक्ती : ₹ ३००/- संस्था : ₹ ४००/- त्रैवार्षिक वर्गणी : व्यक्ती : ₹ ८००/- संस्था : ₹ १०००/-
१० वर्षासाठी : व्यक्ती : ₹ २५००/- संस्था : ₹ ३०००/- अंकाचे मूल्य : ₹ १००/-

मनीऑर्डर/रोखीने/धनादेश/धनाकर्ष/Phone Pay/Google Pay 9422874336/बँक खाते : भारतीय स्टेट बँक (State Bank of India)

यशवंतनगर, नांदेड 'अक्षरागथा' खाते नं. 32204333102 वर IFSC Code : SBIN0001922

वर्गणी रकम + ₹ ३० (शाखा विनिमय फीस) भरून पत्ता कळवावा.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकाच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले असले तरी,
या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच, असे नाही.

* या अंकातील लेखांतून व्यक्त झालेल्या लेखकांच्या मतांशी संपादक, मुद्रक आणि प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

पृष्ठ क्र.३

(मुखपृष्ठ व मलपृष्ठासह या अंकाची एकूण पृष्ठसंख्या १३२ आहे)

अक्षरगाथा

ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२१

अ नु क्र म

विभाग एक : ज्ञानदीप लावू जगी

■ संत सोयराबाईचे अभंग : अर्थ नि अन्वयार्थ	डॉ. माधव पुटवाड	५
■ अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन...	प्रा. सचिन गरुड	३३
■ मुक्तिदायी चळवळीच्या बुद्धिजीवी : गेल ऑमव्हेट	प्रा. कमलेश बेडसे	३७

विभाग दोन : तुका म्हणे झरा

■ कविता : अंकुश कदम		४१
■ बेल हुक्स : जीवन आणि लेखन	भगवान फाळके	४४

विभाग तीन

■ मुद्रण आणि सार्वजनिकता : वासाहतिक स्थितीत धार्मिक...	प्रा. देवकुमार अहिरे	५०
■ वासाहतिक दस्तऐवज आणि जत्रा	डॉ. अनिल जायभाये	५७
■ शिवछत्रपतींचा शर्तनामा : पोर्तुगीज-मराठी...	डॉ. विनय मडगावकर	६३

विभाग चार

■ महाराष्ट्रातील आर्थिक विचार आणि जातिप्रभुत्व	डॉ. राजू जाधव	७०
■ हवामानबदलाचा भारतातील कृषिक्षेत्रावरील परिणाम	डॉ. करमसिंग राजपूत	८०

विभाग पाच : लेख, संशोधन, समीक्षा

■ लोककथा, मिथककथा आणि गिरीश कार्नाडांची...	डॉ. दिनेश वाघुंबरे	८६
■ नव्वदोत्तरी मराठी कादंबरी आणि चित्रपट माध्यमांतर	डॉ. सागर लटके	९२
■ क्रांतिवीर राघोजी भांगरे : आदिवासी विद्रोहाचा आद्यआविष्कार	प्रा. विलास गवारी	१०१

विभाग सहा : भाष्य / ग्रंथ परीक्षण

■ सरता सरत नाहीय हे 'अधांतर'पण !	डॉ. रमेश साळुंखे	१०८
■ सातपाटील कुलवृत्तांत : भारतीय साहित्यातील...	डॉ. अनिल क्षीरसागर	११४
■ अरण्याहत : आतल्या आवाजाच्या कविता	प्रा. ऐकनाथ पगार	११९
■ टिश्यू पेपर : चुरगळून फेकलेल्या जगाचं भीषण दर्शन	डॉ. हंसराज जाधव	१२४

शिवछत्रपतींचा शर्तनामा : पोर्तुगीज-मराठी भाषेतील ऐतिहासिक दस्तऐवज

डॉ. विनय मडगावकर

मराठी विभाग, गोवा विद्यापीठ, गोवा.

प्र. ८३०८४७७६६४

प्रास्ताविक

पोर्तुगालच्या राजाची आज्ञा स्वीकारून वास्को-द-गामाने युरोपमधून भारताकडे येण्यासाठी समुद्री मार्ग शोधला. गामाची ही सागरी मोहीम भारताच्या आणि जगाच्या इतिहासाला निर्णायक कलाटणी देणारी ठरली. याच समुद्री मार्गाने पुढे सोळाव्या शतकात गोव्यात सत्ता स्थापन करणारे पोर्तुगीज आणि एकोणिसाव्या शतकात उर्वरित भारतावर राज्य करणारे इंग्रज, हे युरोपातील राजकर्ते भारतात आले होते. गोव्यात पोर्तुगीजांनी सत्तेच्या बळाने गोमंतकीय जनतेचे ख्रिस्तीकरण सुरू केले. त्याविरुद्ध गोमंतकीयांनी प्राणपणाने संघर्ष केला. सतराव्या शतकात हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करणाऱ्या छत्रपती शिवाजी महाराजांशी पोर्तुगीजांचा सामना झाला. जगातील अंगोला, ब्राझील, केप वर्दे, इक्वेटोरियल गिनी, मोझांबिक, मकाऊ या प्रदेशावर आणि समुद्रावरही अधिराज्य गाजवणाऱ्या पोर्तुगीजांना शिवरायांच्या वीर मराठ्यांनी गोव्यात पराभूत केले. शरण आलेल्या पोर्तुगीजांनी त्या वेळी गोव्यात मान्य केलेला, शिवाजी महाराजांचा 'मराठी आणि पोर्तुगीज भाषेतील शर्तनामा' आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लक्षवेधी ठरला. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये या महत्त्वपूर्ण दस्तऐवजाची ऐतिहासिक

पार्श्वभूमी स्पष्ट करून भाषिक विशेषांचा परामर्श घेतला आहे.

जागतिक इतिहास आणि भारतात पोर्तुगीजांचा प्रवेश

अरब राजकर्त्यांच्या आधीन असलेले पोर्तुगाल व स्पेन हे देश नंतर स्वतंत्र झाल्यामुळे, अरबांनी व्यापाऱ्यांवर खुष्कीच्या मार्गाने भारतातील विक्रीचे सामान युरोपात नेण्यास प्रतिबंध केला होता. समृद्ध भारताशी थेट व्यापारी संबंध प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने युरोपीय लोकांना नवा जलमार्ग शोधणे आवश्यक होते. 'वास्को-द-गामाने ही मोहीम हाती घेतली. १० मे १४९८ रोजी तो भारतात पोहोचला. त्याची मोहीम सफल झाली. अशा प्रकारे युरोपीय पोर्तुगीजांनी पंधराव्या शतकात भारतात प्रवेश केला. वास्को-द-गामाने दाखवलेल्या समुद्री मार्गाने पोर्तुगालहून आफोस-द-आल्बुकेर्क पोर्तुगीज सैन्यासह भारतात आला. कालिकटच्या झामोरीनच्या मदतीने कालिकट येथे आपली वखार सुरू केली. ११ या वखारीमुळे पश्चिम किनाऱ्यांवर आधीपासून व्यापार करणारे अरब व्यापारी आणि पोर्तुगीज यांची व्यापारी स्पर्धा सुरू झाली. पुढे नियोजित पद्धतीने येथे पोर्तुगीजांनी आपले शासन प्रस्थापित करायला आरंभ केला.

पोर्तुगीजांचा गोव्यावर कबजा : 'महिकावतीची बखर' मध्ये उल्लेख

पोर्तुगीजांनी गोव्यावर कबजा केला, याचे वर्णन केशवाचार्य यांनी 'महिकावतीची बखर' या ग्रंथात केले आहे. "फिरंगी या प्रांति शालिवाहन शके १४२२ तथा फिरंगी शक येक हजार पाचसे १५०० मध्ये पोर्तुगीज होवोन तारवे दोन घेवोन आले।। त्याणे प्रथम प्रथम येतां च कोचि बंदर कबज केले ।। तेथोन गोवे घेतले।।"^२ पोर्तुगीजांना गोव्यात केवळ सत्ताप्राप्ती अपेक्षित नव्हती, तर येथील जनतेचे त्यांना ख्रिस्तीकरण करायचे होते, हे आल्बुकेर्कच्या कृतीवरून स्पष्ट होते. 'पोर्तुगालच्या आफोंस-द-आल्बुकेर्कने २५ नोव्हेंबर १५१० रोजी आदिलशाही फौजेचा पराभव करून गोवा जिंकून घेतला. तो दिवस सेंट कॅथरीनचा होता, म्हणून त्याने मशीद पाडून त्या दगडांपासून कॅथरीनची चर्च उभारली. इ. स. १५७० मध्ये आदिलशाहाने तह करून सासष्टी आणि बारदेश प्रांत कायमचे पोर्तुगीजांच्या स्वाधीन केले.'^३ आपली राजसत्ता सक्षम करण्यासाठी पोर्तुगीजांनी येथील जनतेचे ख्रिस्तीकरण करण्याचा निर्णय घेतला. त्यासाठी युरोपातून फ्रान्सिस्कन, जेजुइत आणि डॉमिनिकन्स पंथाचे ख्रिस्ती मिशनरी मोठ्या संख्येने गोव्यात दाखल झाले.

गोव्यातील धार्मिक स्थित्यंतर

गोमंतकाच्या तीन तालुक्यांत ख्रिस्तीकरण त्वरित होण्यासाठी मिशनऱ्यांचे कार्यक्षेत्र ठरविण्यात आले. 'बारदेश तालुक्यात फ्रान्सिस्कन, मुरगावासह सासष्टी तालुक्यात जेजुइत आणि तिसवाडीमध्ये डॉमिनिकन्स अशी या पंथांची कार्यक्षेत्रे विभागण्यात आली.'^४ प्रा. शांताराम बंडेलू यांनी संपादित केलेल्या 'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत मिशनऱ्यांचा मूळ हेतू स्पष्ट केला आहे. ते लिहितात, "पोर्तुगीज चालीरीती, पोर्तुगीज भाषा आणि पोर्तुगीज नावे यांचा स्वीकार केल्याशिवाय कोणीही पूर्णत्वाने ख्रिस्ती होऊ शकत नाही, असे या मिशनऱ्यांना वाटत होते."^५ त्यामुळे मिशनऱ्यांनी नवख्रिस्तींची नावं, वेश, भाषा,

रीती-रिवाज, प्रथा, परंपरा, युरोपीय संस्कृतीनुसार बदलून त्यांच्यावर लादली होती.

गोमंतकाची संघर्षगाथा

मिशनऱ्यांनी येथील जनतेचे ख्रिस्तीकरण करायला सुरुवात केली. त्यासाठी त्यांनी विविध मार्गांचा अवलंब केला होता. लक्ष्मीकांत भेंब्रे यांनी 'कातोलिकांचे भारतातील धर्मप्रसाराचे मार्ग' या संशोधनात्मक पुस्तकात त्यांचे सविस्तर सप्रमाण वर्णन केले आहे. इतके असूनही पोर्तुगीजांना हे कार्य सहजसुलभ नव्हते. कित्येक गोमंतकीयांनी आपआपल्या देवांच्या मूर्त्या घेऊन घरदार सोडले, गाव सोडला. प्रसंगी धर्मरक्षणार्थ त्यांनी प्राणत्याग केला, पण स्वधर्म सोडला नाही, अखेरपर्यंत झुंज दिली. प्रा.अ.का. प्रियोळकरांनी 'The Goa Inquisition' या ग्रंथात केलेल्या प्रत्ययकारी साधार विवेचनानुसार 'सेंट झेवियरच्या शिफारीसीने इ.स. १५६० साली गोव्यात आणलेल्या Inquisition मुळे गोमंतकीयांवर होणाऱ्या अत्याचारांची तीव्रता वाढली.'^६ नवख्रिस्ती होऊनही पूर्वाश्रमीच्या हिंदू धर्मानुसार वागणाऱ्यांकरता गोव्यात पोर्तुगीजांनी Inquisition या न्यायालयाची स्थापना केली होती.

मंदिरांचा विध्वंस आणि गोमंतकीयांनी घेतलेला प्रतिशोध

पोर्तुगीजांनी आणि मिशनऱ्यांनी गोमंतकातील कित्येक प्राचीन मंदिरांचा विध्वंस केला. याविषयी सी. आर. बॉक्सर या पाश्चात्य इतिहासकाराने आपल्या 'The Portuguese Seaborne Empire' या पुस्तकात विश्लेषण केले आहे. After the mass destruction of Hindu temples in 1540 and the massconversion of the 1560, Christianity took firm root in Portuguese territory in and around Goa.^७ पोर्तुगीज इतिहासकार कुन्हा रिन्हारा यांनी पोर्तुगीजांविषयी लिहिले आहे. "जिकायच्या पहिल्या कैफात, देवळ उद्ध्वस्त केली गेली. मूर्तिपूजेची सगळी चिन्हे तोडून चक्काचूर केली.

स्थानिक भाषेतील पुस्तके दोषी ठरवून किंवा मूर्तिपूजेची शिकवण असल्याच्या संशयाने जाळून टाकली.’^८ सासष्टी तालुक्यात जेजुइत मिशनऱ्यांनी पोर्तुगाली सैनिकांच्या मदतीने कुंकळी गावातील लोकांचे श्रद्धास्थान शिवमंदिर उद्ध्वस्त केले. संतम ग्रामस्थानी त्याचा प्रतिशोध घेतला, चार मिशनऱ्यांसह पोर्तुगाली सैनिकांना वेचून ठार मारले. ‘या घटनेचा उल्लेख क्रिस्तपुराण रचणाऱ्या फादर स्टीफन्सने आपल्या भावाला, रिचर्ड स्टीफन्सला २४ ऑक्टोबर १५८३ रोजी पाठवलेल्या पत्रात केला आहे.’^९ मंदिर उद्ध्वस्त करणाऱ्या पाश्चिमात्य पोर्तुगिजांविरुद्ध गोमंतकीयांच्या मनातील प्रक्षोभक भावना या पत्रातून दिसून येते.

हिंदवी स्वराज्याची प्रतिष्ठापना

सुमारे चारशे वर्षे गोव्यातील विविध प्रांत-प्रदेशात पोर्तुगीजांचे आणि मिशनऱ्यांचे दमनचक्र सुरूच होते. सन १६६७ मध्ये विजराईकोंदी द संव्हिसेंती याने बारदेशमधील काही गोमंतकीयांना बामिस्मा दिला. राहिलेल्यांचे ख्रिस्तीकरण करण्यासाठी त्याने छळाचा आणि बळाचा वापर सुरू केला. याच काळात शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रात हिंदवी स्वराज्याची प्रतिष्ठापना केली. रयतेवर अन्याय करणाऱ्यांना दंडित केले. शत्रूंनी उद्ध्वस्त केलेली मंदिरे पुन्हा नव्याने उभारली. विविध श्रद्धास्थानांना महाराजांनी दिलेली दानपत्रे उपलब्ध आहेत. विपरीत परिस्थितीमुळे परधर्म स्वीकारणारे नेतोजी पालकर, बजाजी निंबाळकर यांना शिवरायांनी स्वधर्मात आणले. विविध जाती, पंथांतील पराक्रमी वीर योद्धे महाराजांच्या सैन्यात होते.

शिवरायांची बारदेश गोव्यातील पोर्तुगिजांवर स्वारी
शिवाजी महाराजांनी बारदेश गोव्यातील पोर्तुगिजांवर आक्रमण केले, याची कारणे अशी आहेत.

१. बारदेश प्रांत आदिलशहाने इ.स. १५७० मध्ये केलेल्या तहामुळे पोर्तुगिजांना सहज मिळाला होता. या प्रांतात ख्रिस्ती पंथप्रसार करण्याचे काम फ्रान्सिस्कनपंथीयांकडे होते. ‘पोर्तुगीज विजराईकोंदी द संव्हिसेंतीयाने २१

सप्टेंबर १६६७ रोजी बारदेशमधील हिंदूंना दोन महिन्यांच्या मुदतीत एकतर ख्रिस्ती व्हा, अन्यथा बारदेश सोडून पोर्तुगीजशासित गोव्याच्या हद्दीबाहेर निर्वासित व्हा, असा हुकूमनामा काढला होता. याचा उल्लेख त्यांच्या राष्ट्रीय ग्रंथालयातील हस्तलिखित नंबर ८५३८ मध्ये आहे.’^{१०}

२. ‘शिवाजी महाराजांनी मार्च १६६६ मध्ये गोव्यातील फोंड्याच्या किल्ल्यास वेढा घातला होता. किल्ल्यातील विजापूरकरांना पोर्तुगिजांनी दारूगोळ्याचे मदत केली. त्यामुळे फोंडा किल्ला जिंकता आला नाही. वेढा उठवून महाराज आप्रयास औरंगजेबाच्या भेटीला गेले. ते मोगलांच्या कैदीतून निसटल्याचे वृत्त विजराईकोंदी द संव्हिसेंती यांनी पोर्तुगालच्या राजाला कळवले होते.’^{११}

३. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यात रयतेला त्रास देणाऱ्या लखम सावंताचा उल्लेख कृष्णाजी अनंत सभासदविरचित ‘शिव-छत्रपतींचे चरित्र’ या बखरीत ‘कुलकोंकणकाबीज’ या प्रकरणात आहे. ‘लखम सावंतावरी राजजीयांनी नामजादी केली. त्यांची ही फौज कित्येक मारिलीयावरि लखम सावंत कुडाळ प्रांत सोडून फिरंगणात बाहेर देशांत पळाला.’^{१२} त्या लखम सावंतला आणि केशव नाईक याना पोर्तुगिजांनी बारदेश-गोव्यातील कोलवाळ किल्ल्यात आश्रय दिला होता.

४. ‘गोव्याच्या गव्हर्नरने मिर्झाराजे जयसिंग यांना ‘एप्रिल १६६७ मध्ये मराठ्यांच्या विरुद्ध मोगलांना गोव्यातील पोर्तुगीज आरमार सहकार्य करील, मात्र युद्धाचा खर्च मोगलांनी करावा,’^{१३} असे कळवले होते.

उपरोल्लिखित कारणांसाठी, तसेच लखम सावंत आणि केशव नाईक यांना धरून नेण्यासाठी आणि त्यांना आश्रय देणाऱ्या पोर्तुगिजांना धाक दाखवण्यासाठी

अष्टावधानी शिवाजी महाराजांनी सुमारे ५ हजार पायदळ व एक हजार घोडदळ सोबत घेऊन १६६७ च्या नोव्हेंबरच्या १९ तारखेच्या रात्री कोलवाळ-बारदेश गोवा येथील किल्ल्यात असलेल्या पोर्तुगीजांवर आक्रमण केले. कोलवाळचा किल्ला महाराजांच्या पराक्रमी मावळ्यांनी सहजपणे जिंकून घेतला. भयभीत झालेली पोर्तुगाली सेना किल्ला सोडून पळून गेली आणि आगवाद किल्ल्यात लपून बसली. त्या वेळी मराठ्यांनी बारदेशमधील कित्येक पोर्तुगीज तथा ख्रिस्ती पुरुष, स्त्रिया, मुले यांना कैद केले आणि जे लढायला समोर आले, त्यांना कापून काढले.

फ्रान्सिस्कन मिशनऱ्यांना कंठस्नान

‘कोलवाळच्या मोहिमेत मराठ्यांच्या सैन्याने चार फ्रान्सिस्कन मिशनऱ्यांना कंठस्नान घातले. शिवाजी महाराजांच्या या स्वारीसंबंधाने फ्रान्सिस्कन पादऱ्यांनी गोव्यातील सन १७२४ मध्ये लिहिलेल्या वृत्तांतात हा उल्लेख आहे.’^{१४} प्रस्तुत वृत्तांत फ्रान्सिस्कन दमरातील समकालीन माहितीवरून लिहिला असावा, असे मत डॉ. पांडुरंग पिसुर्लेकर यांनी मांडले आहे. ‘शिवाजीराजाचा पंथ स्वीकारल्याचे नाकारल्यामुळे त्यांचा शिरच्छेद केला,’^{१५} अशी नोंद बा. सी. बेंद्रे यांनी लिहिलेल्या शिवचरित्रात आहे. दोन्ही संदर्भांवरून स्पष्ट होते की बारदेशात ख्रिस्तीकरण करणाऱ्या फ्रान्सिस्कन मिशनऱ्यांना मराठ्यांनी मृत्युदंड दिला होता.

मराठी आणि पोर्तुगीज भाषेत शर्तनामा

शिवाजीराजे २२ नोव्हेंबर १६६७ रोजी बारदेशातून डिचोलीस गेले. त्यानंतर बारदेशमध्ये घडलेल्या भीषण पराभवाने भयभीत झालेल्या विंजरईने तातडीने तह करण्यासाठी शिवाजी महाराजांकडे आपला वकील रामजी शेणवी कोठारी यास डिचोलीस पाठविले. पुढे या तहाच्या वाटाघाटी ५ डिसेंबरपर्यंत चालल्या. शेवटी शिवाजी महाराजांच्या अटी-शर्ती पोर्तुगीजांनी मान्य केल्यानंतर ६ डिसेंबर १६६७ रोजी तह झाला. डॉ. पांडुरंग पिसुर्लेकर यांनी आपल्या ‘पोर्तुगीज-मराठी संबंध’ या ग्रंथात नमूद केले आहे, की ‘प्रस्तुत तहनामा

खुद्द मोरोत्रिंबक पिंगळे यांनी लिहिला, असे सर जदुनाथ सरकार यांनी म्हटले आहे. हा शर्तनामा मराठी आणि पोर्तुगीज अशा दोन भाषांमध्ये लिहिला आहे, पण पोर्तुगीज प्रतीमध्ये पोर्तुगीजांनी तारीख ५ डिसेंबर १६६७ रोजी मान्य केले, असे लिहिलेले आढळते.’^{१६} मराठी प्रतीत ५ या दिनांकाऐवजी ६ डिसेंबर १६६७, असा दिनांक आहे.

पोर्तुगीजांनी मान्य केलेला शिवाजी महाराजांचा शर्तनामा : मजकूर

प्रस्तुत तहावेळी पोर्तुगीजांनी मान्य केलेला शिवरायांचा ‘शर्तनामा’ मराठी भाषेत आणि मोडी लिपीत आहे. त्याचे देवनागरीत लिप्यंतर अनुराधा कुलकर्णी यांनी केले आहे.

सलाह व दोस्ती राजे आजम सिवाजीराजे व कोंदीविजूरई, विजूरईआजमी शर्तनामा पाठविला तेथे मजनून की कित्येक मतरबे राजे अजम सिवाजीराजे इंज्यानेबाची बखता जाहीर करून लिहिले होते जे, आपण आपले लोकासहित बारदेशामध्ये पैसलो सबब जे, देसाई तेथे होते म्हणोऊनी व आपले नियत यैसे होते जे माबैनसलाह हमेशा चालावे म्हणोऊनी त्यावरी इंज्यानेब खातिरेसी आणून येकरार केले जे, कदिम दोस्ती चालिले होते तेणेची प्रकारी मागुत्याने दृढ चालावे याचे तपशीळ

हाली राजे अजम सिवाजी राजे याही दोस्तीचे रवेशीने त्वरेने आमच्या पादशाही मुलखातील बारदेशीचे रयत लोकाखेलखानामर्द व अवरताव कचेबचेतेरीख १९ माहे नौवेब्रु सक १६६७ ते रोजी आ राजे अजमाच्याळोकी जे बंद धरोनी नेली आहेत त्यापासी एक रुका न घेता सोडून द्यावी, व बारदेशीचीगुरेढोरे जे काही आढळोन जमा जाहली असतील ते द्यावी म्हणोऊनीविंजरईअंजमी तपासले लिहिले. तरी विंजरई अजमाचे लिहिलेप्रमाणे जो बंद धरिला होता तो एक रुका न घेता सोडूनी पादरी घोशाल याचे हवाळा केले असे.

लखम सावंत व केशव देसाई इंज्यानेबाच्या

मुलकामध्ये राहिले आहेत. त्यासी जैसे हुकमफर्मास जे; इजानेबाच्या पादशाही मुलकामध्ये असता आ राजे अजमासी लढाई गरगशा न करावे आ राजे अजमाच्या मुलकासी व रयेत ळोकासीतसवीस व अजार नेदावे. म्हणुनीयैसीयासी ते इजानेबाचे हुकुमेसी खिलाफ करून चालतील जैसे इजानेबासी जाहीर होताचिं, आणि राजे अजम लिहिलीत तेच वखती, त्यासी इजानेबाच्या मुलखातून बाहीर घालून देसाई मार इजानेबाच्या मुलकामधेन आपुले विलायतीमध्ये वतनासी जावोनी आं राजे अजमासी व राजे अजमाच्या रयत लोकांसी लढाई व गरगशा करतील यैसी तहकिक खबर इजानेबास रोशन होताचि मागुति फिरोन रहावयास ज्यानेबाच्या मुलकात जागा देणार नाही. नार सावंत व मल सेंणवई इजानेबाच्या मुलकामधेन असतील तरी त्यासी राहुकुमत फार्माऊन देसायाने मजकूर जवपरयेंतर आमच्या पादशाही मुलखात असतील तरी त्यास जंजिरेगोव्यामध्ये राहावे साष्टी बारदेश विलायतीमध्ये राहो देणार नाही. म्हणुनी विंजरईअजमी लिहिली. तरी देसाई मजकुरास जंजिरे मजकुरी हालखुद ठेवून आमच्या मुलकामध्ये रयतीस अगर हरयेकबाबे येक जरियाची तसवीस दिधलियाने जंजिरेमुजकुरीहून बाहेर घालावे.

बालेघाट होऊन सरसुताचेबैलं जंजिरेगोव्यासी व विलायती साष्टी बारदेशातील येतील त्यासी आ राजे अजमच्या लोकी कैद व मना न करावे, व तेणेची प्रकारी इजानेबाच्या पातशाही मुलकातील ते तरफेचे बैल बालेघाटासी व आणखी ताराफेस जातील त्यांस बरहुकूम च्यावे, अगर माबैनहजरत पादशाहा: आदिलश: आ राजे अजमगरगशाचे सह असेल तरी सौदागरी अमलासी फर्क पडो ने देता हमीशा चालिले आहे तसेच रहगुजरी करुनी सौदागरी अमल बेकसूर चाळो घावा. म्हणुऊन विंजरईअजमी लिहिले तरी सदरहूप्रमाणे आपण आपले सिरीस्तेप्रमाणे जकाती घेऊन चालवून.

माबैन दोस्ती महकम व दृढ होऊन दरियामध्ये व खुशकीमध्ये चालावी. यैसियासी दरम्याने गैरवाका अमल होऊन कसूर पडेल तरी बाबे आ राजे अजम

आपले तरफेने विंजरईयांसी जाहीर करावे. तेणेची प्रकारी विंजरई याही आपले तरफेने आ राजे अजमासी रोशन करावे. सरंजामीचे सवालजवाब माबैन जाहलिया वेगले हरयेक तरफेने सल्याचे व दोस्तीचे बंद न तोडावे. हे शर्तनामेवरी आ राजे अजमाचे व इंज्यानिबाचे निशान व सिके असावे. म्हणऊन विंजरईअजमी लिहिले. तरी सदरहू लिहिल्याप्रमाणे इजानेबानी कबूल केले असे.

राजे अजम सिवाजीराजे यांची मुदा येक मसहलतीस कोंदीविंजरई यासी इतीफाक करोन घ्यावयाचे असले तरी येबाबेयेत बारीशख्स पाठवून रदबदल करून जो माबैन लस्करइतिफाक होऊन जे तरफेसी बरे दिसोन येईल व फाइदा ज्याने होत असेल त्यांचे सरंजाम देखावे. निविस्ते गोवा, तारीख फिरंग ६ माहे दिसेंब्रु सन एक हजार साहसे सतसष्टी. म्हणऊन विंजरईअजामी लिहिले. सदरहू लिहिलेप्रमाणे इज्यानबानी कबूल केले असे.

बतेरीख २५ माहे जमा दिलाखर, सूर सन समान सितेनअलफ

मायादियं विराजिते^{१७}

उपरोल्लिखित शर्तनामामधील मजकूर मराठी भाषेत असला, तरी त्यात 'बखता, नियत, मर्द, अवरता, हुकम, लस्कर, मुलखातून, मुलकात, सौदागरी, हमीशा, इतिफाक,' असे तात्कालिक उर्दू-फारसी शब्दही आहेत. 'मायादियंविराजिते' अशा संस्कृत शब्दांचाही त्यात समावेश आहे. प्रस्तुत शर्तनामा डॉ. पांडुरंग पिसुलेंकर यांनी आपल्या 'पोर्तुगीज मराठे संबंध' या ग्रंथात पृष्ठ क्र. ७२ वर छायाचित्रासह छापला आहे.

मराठी शर्तनाम्यातील शर्तीचा आशय

१. बारदेशच्या मोहिमेत 'बारदेशीचे रयत ळोकखेलखानामर्द व अवरता व कचेबचे' म्हणजे पोर्तुगीजख्रिस्ती प्रतिष्ठित घराण्यातील लोक पुरुष, स्त्रिया आणि मुले पकडली गेली होती. त्यांना एक रूका (रुपया)ही न घेता शिवाजी महाराजांनी त्यांस सोडून दिले.

२. पोर्तुगीजांनी मान्य केले, की लखम सावंत आणि केशव देसाई गोव्यामध्ये राहून शिवाजी महाराजांच्या हिंदवी स्वराज्यात लूटमार करणार नाही. तसे केल्यास त्यांना पोर्तुगीजांनी गोव्यातून कायमचे हाकलून लावावे.
३. सौदागरी व्यापार हा उभयपक्षी हितावह आहे. बालाघाटातून सौदागर व्यापाऱ्यांचा माल आणि वाहने, बैल गोव्याकडे येतील. त्यांना महाराजांच्या मावळ्यांनी प्रतिबंधित करू नये.
४. साष्टी व बारदेश येथून जो माल व वाहने स्वराज्याची जकात देऊन बालाघाट आणि अन्य ठिकाणी जातील, शिवाजी महाराज व आदिलशहा यांचे युद्ध सुरु असले, तरी व्यापारावर परिणाम होऊ नये. समुद्र आणि भूमी यांवर उभयतात समंजसपणा अबाधित रहावा.
५. शेवटच्या कलमात काही अनुचित चुकीच्या माहितीमुळे वाद झाल्यास खुलासा करावा, असे म्हटले आहे.

शिवरायांचा पोर्तुगीजांना धाक : भूषणाच्या काव्यात दखल

छत्रपती शिवाजी महाराजांना भारतात विदेशी राजवट मान्यच नव्हती. येथे आपली सत्ता प्रस्थापित करू पाहणाऱ्या पोर्तुगीज आणि इंग्रज युरोपीय राजकर्त्यांना महाराजांचा जबरदस्त धाक वाटत होता. याचे वर्णन कवी भूषणाने आपल्या काव्यात केले आहे. पेसकसै भेजत इरानफिरंगानपतिउनहू के उर याकी धाक धरकतुहै॥ करनाटहबसफिरंगहूबिलयातबलखरूम अरि अरितियछातीयाँदलतीहै ॥^{१८} शिवाजी महाराजांमुळे फिरंगी पोर्तुगीज आणि विलायती इंग्रज यांची छाती भीतीने धडधडत होती, असे प्रस्तुत काव्यात शिवराज कवी भूषण यांनी वर्णन केले आहे. १९ नोव्हेंबर

१६६७ रोजी कोलवाळच्या किल्ल्यावर लढताना, पोर्तुगीजांनी शिवरायांचे प्रलयंकारी रूप साक्षात पहिले होते. त्यामुळे त्यांना तह केल्यावाचून गत्यंतरच नव्हते.

तहाचा परिणाम

१. 'मराठ्यांनी बारदेशावर स्वारी केली त्याला धार्मिक पार्श्वभूमी कारणीभूत होती, पोर्तुगीजांना दहशत बसवण्यासाठी आडव्या आलेल्या क्रिस्ती लोकांस राजांच्या सैनिकांनी तलवारीने कापून काढले, धार्मिक छळाला रोखठोक उत्तर दिल्यावर तह करण्यात आला.'^{१९} अशी नोंद डॉ. वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी केली आहे. शिवाजी महाराजांच्या स्वारीमुळे घाबरलेल्या विजराईकोंदी द संव्हिसेंती याने बारदेशमधील ख्रिस्तीकरणाचा हुकूमनामा मागे घेतला.
२. पूर्वी समुद्रावर पोर्तुगीज आपले अधिराज्य गाजवत होते. तहानंतर मराठ्यांनी आरमार अधिकारी आणि व्यापारी नौकांना समुद्रात प्रवास करण्यासाठी पोर्तुगीज परवानगीपत्रे घेण्याचे बंद केले. इतकेच नव्हे, तर मराठ्यांच्या सागरी हद्दीत संचार करणाऱ्या पोर्तुगीज व्यापारी जहाजांना आपली दस्तके घेतली पाहिजेत, असा हुकूम जारी केला.
३. '१६ मे १६७५ च्या सुमारास शिवाजी महाराजांनी फोंडा किल्ला जिंकून घेतला. मराठ्यांच्या अमलाखाली अंत्रुज, हेमाड बारसे बाळी, चंद्रवाडी, काकोडे म्हणजे आताचे फोंडे, सांगे, केपे व काणकोण हे महाल हिंदवी स्वराज्यात आले. सन १६७५ मध्ये फोंड्यासह कारवार, अंकोलापर्यंत हिंदवी स्वराज्याची सीमा वाढवली.'^{२०}

विजय नारायण महाराज यांचा निवेदन

विजय नारायण महाराज यांचा निवेदन... (Faded text)

विजय नारायण महाराज यांचा निवेदन... (Faded text)

विजय नारायण महाराज यांचा निवेदन... (Faded text)

विजय नारायण महाराज यांचा निवेदन... (Faded text)

विजय नारायण महाराज यांचा निवेदन... (Faded text)

विजय नारायण महाराज यांचा निवेदन... (Faded text)

विजय नारायण महाराज यांचा निवेदन... (Faded text)

विजय नारायण महाराज यांचा निवेदन... (Faded text)

समारोप

प्रस्तुत शर्तनाम्याची मूळ अस्सल प्रत आर्किव्हू इस्तोरिकू उल्ट्रामारीनु लिस्बन येथे आहे. यात कोणत्याही धार्मिक विषयांचा उल्लेख नाही. तहाआधी आणि नंतर घडलेल्या घटनाक्रमांचा अभ्यास केल्यास काही लक्षवेधी विषयांचा उलगडा होतो. गोमंतकात पोर्तुगीजांनी चालवलेल्या धार्मिक छळाला, शिवाजी महाराजांनी तलवारीच्या वज्रमुठीने रणभूमीवर रोखठोक प्रत्युत्तर दिले. त्यानंतर हा तह करण्यात आला होता. त्याचा दूरगामी परिणाम झाला. विजराई कोदी द संव्हिसेंती याने 'बारदेशमधील हिंदूना ख्रिस्ती न्हा, अन्यथा बारदेश सोडा', असा काढलेला हुकूमनामा, तहानंतर मागे घेतला, हे वास्तव आहे. या तहामुळे देशी विदेशी राजकर्त्यांना समरधुरंधर शिवाजी महाराजांच्या विलक्षण कार्य कर्तृत्वाचा परिचय झाला.

निष्कर्ष

१. हिंदवी स्वराज्यात लूटमार करणाऱ्या लखम सावंत व केशव देसाई यांना जेरबंद करण्यासाठी तसेच त्यांना बारदेश प्रांतात आश्रय देणाऱ्या पोर्तुगीजांना कायमची अहल घडवण्यासाठी जुंजार मराठ्यांच्या सैन्यासह शिवाजी महाराजांनी बारदेशातील पोर्तुगीजांवर स्वारी केली. ख्रिस्तीकरण करणाऱ्या फ्रान्सिस्कन मिशनऱ्यांना मराठ्यांनी मृत्युदंड दिला, तेथे अनेकांना पकडले. पोर्तुगीजांकडे आणखी पर्याय नसल्यामुळे त्यांना प्रस्तुत तह करावा लागला.
२. तहातील कलमामध्ये धार्मिक विषयांचा उल्लेख नसला, तरी पोर्तुगीजांनी मराठ्यांच्या स्वारीचा जो अर्थ समजून घ्यायचा होता, तो समजून घेतला आणि बारदेशातील ख्रिस्तीकरणासंदर्भातील हुकूम मागे घेतला.
३. तहानंतरही शिवाजी महाराजांनी गोव्याचा काही भाग हिंदवी स्वराज्यात जिंकून घेतला. सिंधुसागरात महाराजांनी स्वतःचे बलाढ्य नौदल आरमार उभारले. पोर्तुगीजांच्या समुद्रावरील सत्तेला आव्हान दिले आणि पोर्तुगीजांची मक्तेदारीला संपुष्टात आणली.
४. तहावेळी पोर्तुगीजांनी मान्य केलेला शिवायांचा 'शर्तनामा' मराठी आणि पोर्तुगीज भाषेत आहे. मराठीतील शर्तनामा मोडी लिपीत असून त्यात उर्दू-फारसी शब्दांचा समावेश आहे.
५. शिवाजी महाराजांच्या गोव्यातील मोहिमेचा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रभाव दिसून आला.
६. पोर्तुगीज आणि इंग्रज या युरोपियन राजकर्त्यांना शिवाजी महाराजांना धाक वाटत होता. समकालीन कवी भूषणाने आपल्या काव्यात याची दाखल घेतली आहे.

संदर्भ

१. सरदेसाई, मनोहर हिरबा, पोर्तुगीज सत्ता संघर्ष आणि समस्या, प्रागतिक प्रकाशन, गोवा. २००६, पृ. ३२.
२. केशवाचार्य, महिकावतीची बखर, संपा. वि. का. राजवाडे, सरिता प्रकाशन, पुणे, २०१३, पृ. १०४.
३. सरदेसाई, मनोहर हिरबा, पोर्तुगीज सत्ता संघर्ष आणि समस्या, उनि. पृ. ७.
४. सरदेसाई, मनोहर हिरबा, गोमंतकीय ख्रिश्चन समाज निर्मिती व कार्य, कला आणि संस्कृती संचालनालय, गोवा, २००१, पृ. ७०.
५. बंडेलू, शांताराम, संपा. क्रिस्तपुराण, प्रस्तावना, प्रसाद प्रकाशन, पुणे, १९५६, पृ. २७.
६. Priolkar, A. K., The Goa Inquisition, Rajhans Publication, Goa, 1961, pg. 32.
७. Boxer, C. R., The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825, christ's College, Cambridge, 1977, pg. 72.
८. कुन्हा, टी.बी. अनु.प्रफुल्ल गायतोंडे, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा, १९९१, पृ. ४३.
९. स्टीफन्स, थोमास, क्रिश्चन पुराण, संपा. जोसफ सल्लाणा, सायमन अल्वारीस, मेंगलोर, १९०७, पृ. ३०.
१०. पिसुल्लेकर, पांडुरंग, पोर्तुगीज-मराठी संबंध, पुणे विद्यापीठ, पुणे, १९६७, पृ. ५९.
११. तत्रैव. पृ. ५५.
१२. कृष्णाजी अनंत सभासद विरचित 'शिव-छत्रपतीचे चरित्र'
१३. बेंद्रे, बा. सी., श्री छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे चिकित्सात्मक चरित्र, चेंबूर मुंबई पृ. ४२१.
१४. पिसुल्लेकर, पांडुरंग, उनि. पृ. ६२.
१५. बेंद्रे, बा. सी., उनी. पृ. ४४०.
१६. पिसुल्लेकर, पांडुरंग, उनि. पृ. ६५.
१७. कुलकर्णी, अनुराधा, शिवछत्रपतींची पत्रे, खंड २, परममित्र पब्लिकेशन्स, ठाणे. २०१३, पृ. ३२७-३३२.
१८. शिवराज भूषण, महाकवी भूषण, किताबघर, दिल्ली. १९८२, पृ. ११३.
१९. प्रभुदेसाई वि.बा., गोमंतकाचा मराठी वारसा, गोमंतक मराठी अकादमी, गोवा. २००९, पृ. १२३.
२०. पिसुल्लेकर, पांडुरंग, उनि. पृ. ७८.